

10. KOMPETITIVNOST DRUŠTVENOG SISTEMA I SOCIOPATOLOŠKE POJAVE

*Tatjana Vujović**

Sažetak: Društvena kompeticija je proces u kojem se otkrivaju određeni vidovi socijalne patologije. Evidentna ispoljavanja ekonomske, socijalne i moralne krize imala su za posljedicu pojavu brojnih sociopatoloških pojava kao što su: zloupotreba psihoaktivnih supstanci, delinkvencija, suicid, dezintegracija porodice. Rezultati istraživanja pokazuju da su nasilničko ponašanje, zloupotreba droga i suicid najučestaliji oblici javljanja antisocijalnog ponašanja kod mladih. U Crnoj Gori ne postoji sociološka studija koja bi identifikovala i analizirala faktore rizika za nastanak ovih pojava. Osnovni cilj studije bio bi sagledavanje uticaja faktora rizika na nastanak ovih pojava. Identifikacija faktora pružila bi osnovu za stvaranje programa prevencije na svim društvenim nivoima.

Ključne riječi: *sociopatološke pojave, kompetitivnost društvenog sistema, sistem vrijednost, porodica, antisocijalno ponašanje, zloupotreba droga, suicidalno ponašanje, agresija*

Abstract: Social competition is a process in which certain aspects of social pathology are disclosed. Evident manifestations of the financial, social and moral crisis have caused numerous socio-pathological occurrences, such as: abuse of psychoactive substances, delinquency, suicide, disintegration of family. Results of the research show that violent behavior, abuse of drugs and suicide are the most frequent forms of anti-social behavior of young people. There is no sociologic study in Montenegro which would identify and analyze risk factors for these occurrences. The main aim of the study would be to examine the influence of the risk factors for these occurrences. Identification of the factors would provide a basis for creating prevention programmes at all social levels.

Key words: *socio-pathological occurrences, competitiveness of the social system, system of values, family, anti-social behavior, abuse of drugs, suicidal behavior, aggression*

10. 1. UVOD

Društvena kompeticija je kanal u kome su našle izraz suštinske društvene potrebe. Međutim, društvena kompeticija je proces u kojem se otkrivaju ona tenden-

* Mr Tatjana Vujović, Filozofski fakultet, Nikšić, Univerzitet Crne Gore

cijska stremljenja koja znače otuđenost čovjeka i njegove zajednice, to jest određeni vidovi socijalne patologije. Glavne osobenosti društva u kome živimo su nagle, brze i nepredvidive promjene. Kao posljedica ovakvog stanja javljaju se brojne sociopatološke pojave. Evidentna ispoljavanja ekonomske, socijalne i moralne krize u našoj zemlji, imala su za posljedicu pojavu i sve veću rasprostranjenost brojnih sociopatoloških pojava kao što su: zloupotreba psihoaktivnih supstanci, delinkvencija, suicid, dezintegracija porodice, kockanje, itd. Tokom još nezavršenog tranzicionog perioda srušio se prethodni vrijednosni sistem, dok se novi još nije uspostavio. U ovakvom vrijednosnom kontekstu, ne samo što se ne poštuju pravne norme koje se mijenjaju kao što se mijenjaju političko-partijske elite na vlasti već se i sve manje poštuju važeći moralni principi i norme. Time se stvara povoljan ambijent da se prošire i učvrste pojedini oblici devijantnog ponašanja kod djece, učenika. Adolescenti postaju sve učestaliji nosioci sociopatoloških pojava kao što su: narkomanija, maloljetnička delinkvencija, suicid. Kriza porodice i kriza društva posredovala je pojavu učestalosti i manifestacije ovih sociopatoloških pojava. Mladi se pretvaraju u nasilnike, a veliki broj njih postaje žrtva nasilničkog ponašanja. Svaka od ovih sociopatoloških pojava je kompleksan društveni fenomen koji nije izolovan sam po sebi. Koegzistira sa nizom drugih pojava i nije rezultat djelovanja jednog etiološkog faktora. Cilj ovog naučnog rada je da ukaže na učestalost javljanja i rasprostranjenost ovih pojava u eri kompetitivnosti našeg društvenog sistema, zatim, na društveni kontekst crnogorskog društva koji determiniše ove pojave, na rezultate pojedinih istraživanja sociopatoloških pojava u Crnoj Gori, kao i programe za prevenciju i suzbijanje ovih pojava.

10. 2. ADOLESCENTI KAO RIZIČNA GRUPACIJA U CRNOJ GORI

U periodu adolescencije pred adolescentom se postavlja nekoliko važnih razvojnih zadataka: formiranje vlastitog identiteta i integriteta ličnosti, stvaranje osnove za ekonomsku nezavisnost, prilagođavanje na tjelesne promjene i seksualnost, seksualni izbor. Jedan od najvažnijih zadataka jeste izgradnja vlastitog identiteta i traženje odgovora na mnogobrojna pitanja. U kasnijoj adolescenciji mladi mogu doživjeti „krizu identiteta”, kako je naziva psihijatar Erikson. Adolescent se bori da izgradi svoj vlastiti identitet. Promjene koje se javljaju dovode u pitanje sliku koju svako ima o sebi. Najčešće pitanje koje adolescent postavlja sebi jeste: Ko sam ja? Može se reći da je ovo pitanje koje čovjek postavlja sebi tokom cijelog života, ali je ono u periodu adolescencije praćeno najsnažnijim emocijama.

Drugi važan zadatak perioda adolescencije jeste rješavanje separacionih problema u odnosu na roditelje. Da bi odrastao i sa roditeljima uspostavio zrele odnose, adolescent ima potrebu za separacijom od roditelja. Ta potreba ne podrazumijeva isključivo njihovo fizičko odvajanje. Otpori prema roditeljskoj kontroli nijesu tipični samo za adolescenciju, ali su u njoj najizraženiji. Roditelji mogu podsticati, a mogu i otežavati proces separacije. Kako će se odvijati proces separacije od roditelja zavisi od razvoja u ranom djetinjstvu. Ako je u djetinjstvu postignuta izvjesna nezavisnost, separacija od roditelja lakše će se odvijati. Ukoliko u djetinjstvu nije postojala

la čvrsta veza sa roditeljima, adolescentova potreba za samostalnošću mnogo je veća. Adolescenti imaju potrebu za separacijom od roditelja da bi razvili socijalnu interakciju, da bi ostvarili težnju za samostalnošću, uz istovremenu mogućnost da pripadaju grupi. U procesu odvajanja od roditelja često se dešava da svoju zavisnost pomjeraju na neke društvene grupe (grupe vršnjaka, religijske grupe) i svoje stavove usklađuju sa njima.

Kriza identiteta kroz koju adolescenti prolaze stvara kod njih osjećaj da nemaju usmjerenosti u životu, da gube korak sa vršnjacima. Međutim, kriza identiteta, pored strahova koje nosi sa sobom, pruža adolescentima mogućnost za dalji razvoj. U traganju za vlastitim identitetom, kod mladih se javlja potreba za udruživanjem. Potreba mladih da se udružuju u grupe koje se bave pozitivnim aktivnostima, opravdana je. Međutim, u manje kontrolisanim društvenim uslovima, mladi se udružuju u grupe sa devijantnim ponašanjem. Kod adolescenata koji ne uspiju da formiraju svoj identitet ili formiraju negativan identitet, javlja se osjećanje izolovanosti, neodlučnosti, osjećanje da posjeduju negativne osobine.

Djeca i mladi u crnogorskom društvu danas odrastaju u uslovima koji su označeni snažnim društvenim promjenama i krizama svojstvenim tzv. društvima u tranziciji – „bolest promjena”. Sve se to dešava u kontekstu društvenih kretanja koja imaju svjetski, globalni karakter. Ovakvi društveni uslovi negativno se odražavaju na njihov razvoj. Pri tom treba imati u vidu da je za savremenu Crnu Goru i njenu budućnost najbitniji mladi naraštaj koji je stasavao u uslovima dubokih društvenih promjena. Mladi naraštaj će presudno uticati ne samo na unutrašnje konstituisanje Crne Gore nego i na karakter njenih odnosa sa drugim državama. Očekivane, normalne razvojne krize ovih doba (puberteta i adolencencije) koje se, optimalno, završavaju izgradnjom i učvršćivanjem identiteta, u našim društvenim uslovima usložnjene su krizom samog društva. Kako je psiha adolescenata nestabilna, kod njih se može javiti strah da neće uspjeti da postignu razvojne zadatke. To mlade ljude može dovesti u iskušenje da u pokušaju prevazilaženja straha koriste psihoaktivne supstance. Da li će adolescenti izazove adolescentnog perioda doživjeti kao priliku za rast i razvoj, ili će pokušati da ih se oslobode zloupotrebom psihoaktivnih supstanci i asocijalnim ponašanjem, zavisice od funkcionalnosti porodice, tj. od kvaliteta emocionalnih veza i odnosa u porodici. U adekvatnom porodičnom okruženju adolescenti imaju osjećaj sigurnosti i podrške. To im omogućava da slobodno ispolje svoje emocije, da uče da rješavaju probleme koji nastaju u porodici. Međutim, porodice u kojima postoji fizičko, seksualno, emocionalno zlostavljanje, kao i porodice u kojima su roditelji nosioci sociopatoloških pojava, primjeri su disfunkcionalnih porodica. Adolescenti iz ovakvih porodica predisponirani su za različite oblike problematičnog ponašanja, pa i zloupotrebu alkohola i droga. Takve porodice često nemaju sposobnost da se prilagode adolescentnoj razvojnoj fazi i otežavaju adolescentu postizanje razvojnih zadataka. Ukoliko adolescentu nedostaju kapaciteti da postigne razvojne zadatke, moguće delinkventno ponašanje koristi kao neuspješnu zamjenu za dalji razvoj individualnih potencijala.

10. 3. PORODIČNI FAKTORI RIZIKA ZA NASTANAK SOCIOPATOLOŠKIH POJAVA

U modernoj sociološkoj literaturi nijedan drugi faktor nije toliko istican u vezi sa kriminalitetom mladih kao porodica. Poremećaji u bračno-porodičnom životu predstavljaju veoma značajan etiološki činilac devijantnosti kako roditelja tako i djece. U eri kompetitivnosti našeg društvenog sistema kompetencije porodice u procesu socijalizacije mladih su izmijenjene, a difuzni sistem vrijednosti ne nudi jasne i stabilne okvire razumijevanja sadašnjosti, a još manje budućnosti. S pravom se može govoriti o transformaciji porodice koja je posljedica nove socijalne dinamike, emancipacije žena, opštedruštvenog razvoja, uz proces razgradnje cjelokupnog patrijarhalnog morala. Dolazi do značajnih promjena i poremećaja u porodičnom životu. Porodica sve više gubi tradicionalnu ulogu. Dolazi do redukcije socijalnih kontakata sa širom srodničkom porodicom. Odnosi su konvencionalni zbog osjećaja obaveze i pripadnosti široj porodici.

Na ove poremećaje utiču kako emocionalni tako i socioekonomski faktori. Obično su praćeni poremećajima u cjelokupnim porodičnim odnosima, uslovljenim stalnim sukobima među roditeljima, alkoholizmom ili kriminalnim ponašanjem. Opterećeni borbom za što boljim kvalitetom življenja roditelji nemaju dovoljno vremena za svoju djecu. Promjena sistema vrijednosti uz sve veće aspiracije ka materijalnih vrijednostima povećava faktore rizika za nastanak brojnih sociopatoloških pojava. Postaje dominantan socijalni model ponašanja prema kome se ne biraju sredstva da se dođe do cilja. Ovi modeli ponašanja se projektuju i na djecu. Povećava se i stopa divorcijaliteta, o čemu svedoče statistički podaci Zavoda za statistiku Crne Gore. Prema podacima Zavoda za statistiku (Statistički godišnjak, 2009), u Crnoj Gori u 2008. godini registrovano je 470 razvedenih brakova, od toga najveći broj razvedenih brakova tj. 65 je bio vremenskog trajanja od 1 do 2 godine. Kao najčešći razlozi razvoda brakova ističu se međusobno neslaganje partnera i ekonomska nezavisnost, što ima za posledicu veliki broj samohranih roditelja. Nepovoljna klima u porodici čini adolescente najrizičnijom kategorijom za razvoj nepoželjnih oblika ponašanja. Poremećeni bračno-porodični odnosi, naročito ako su praćeni porodičnim nasiljem, alkoholizmom, nedostatkom komunikacije između roditelja i djece tjeraju mlade na ulicu u društvo vršnjaka sklonih devijantnom ponašanju, što je prvi korak prema delinkvenciji. Djeca iz dezintegriranih porodica u kojima dominira konfuzija između verbalnih i neverbalnih poruka, nemaju prave uzore za identifikaciju, bivaju frustrirana i osuđena na neharmoničan razvoj, ponižavana i zlostavljana. Napetost i strepnja koja se stvara kod te djece projektuje se u vidu antisocijalnih obrazaca ponašanja. Nezaposlenost i besperspektivnost mladih sve je prisutnija naročito među mladima nižeg ekonomskog i socijalnog statusa. S jedne strane, takmičarski duh je naglašen kada je u pitanju zadovoljenje materijalnih potreba, a s druge strane, ne postoji realna mogućnost zadovoljenja tih potreba.

Porodica u današnjoj eri kompetitivnosti ima status visokozastićene društvene grupe. Međutim, i pored toga, 70% nasilja se dešava u porodici. Opterećenost

poslovnim obavezama i grubo redukovanje sadržaja porodičnog života, kao i sve izraženije stresne i neurotične situacije, dovode savremenu porodicu do konfliktnih situacija koji rezultiraju nasiljem. Koliko je rasprostranjeno porodično nasilje u crnogorskom društvu u eri kompetitivnosti pokazuju rezultati istraživanja prikazani u knjizi *Nasilje u porodici* (Radulović, 2003). Od 500 anketiranih žena kod njih 20% prisutni su oblici psihičkog nasilja od strane supružnika. Posmatrano prema starosnoj dobi ovi oblici nasilja se rjeđe dešavaju ženama do 34. godine, nego onim od 35. do 44. godine (37,8%). Među najstarijom grupacijom od 55 i više godina ovaj problem navodi 30,2% žena. Rezultati istraživanja autorke Radulović (Radulović, 2003) su pokazali da je fizičko nasilje nad ženama od strane supružnika veoma izraženo u crnogorskoj porodici. Svaka treća žena (30%) navodi da joj partner nanosi tjelesne povrede. Posmatrano prema starosnom dobu udio žena kojima se to desilo jednom kreće se od 5,6% kod mlađe kategorije do 14,9% kod žena od 35. do 44. godine. Svaka šesta žena je od bračnog partnera doživjela prijetnje ubistvom. Kod žena od 25. do 34. godine javlja se više puta u 8,8% slučajeva, a kod žena od 35. do 44. godine raste na 14%, da bi se kod žena od 45. do 54. godine padao na 9,8%.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da žene teško prepoznaju domaće nasilje i spremne su da ga dugo tolerišu. Od 500 anketiranih žena, 15% prijetnje i nazivanje pogrđnim imenima ne prepoznaje kao nasilje, 7% žena ne imenuje nasiljem razbijanje stvari kroz kuću. Šamare i prijetnju ubistvom oko 5% žena ne prepoznaje kao nasilje, a svaka deseta žena ne imenuje nasiljem psihičko maltretiranje djece, uskraćivanje novca porodici. Ograničenja u samostalnom raspolaganju novcem 42% žena starijih od 44 godine ne smatra nasiljem, dok kod žena mlađih od 44 godine taj procenat je oko 30%.

10. 4. MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA U CRNOJ GORI

Da bismo definisali pojam maloljetnička delinkvencija, potrebno je prethodno odrediti pojam maloljetnika kao subjekta takvog ponašanja. Pojam maloljetnik nastao je i tijesno je vezan za krivičnopravnu problematiku protivdruštvenog ponašanja mladih. On se određuje limitiranjem starosnih granica uzrasta izvršilaca krivičnog djela (Jašović, 1991 : 45). U različitim sociokulturnim sredinama, različito se određuju starosne granice maloljetstva. Različito određivanje starosnih granica trebalo bi da odražava ranije ili kasnije sazrijevanje mladih zavisno od klimatskih i drugih uslova. Međutim, to često nije slučaj. Određivanje starosnih granica maloljetstva više je posljedica djelovanja drugih determinirajućih faktora, nego što je rezultat proučavanja biopsihičkog i socijalnog sazrijevanja mladih. Postoji podjela na starije i mlađe maloljetnike. Najčešće se mlađim maloljetnicima smatraju lica starosti između 14 i 16 godina, a starijim između 16 i 18 godina. Shvatanje pojma maloljetničke delinkvencije podrazumijeva i sagledavanje njegovih suštinski karakterističnih svojstava kao individualne i društvene pojave, što ima i značajnu primjenu u domenu društvenog suprotstavljanja takvom ponašanju i zauzimanju stava društva na koncipiranju i realizovanju preventivno-resocijalizovanih mehanizama društve-

nog reagovanja. Jašović definiše maloljetničku delinkvenciju kao „svako ponašanje pojedinaca ili grupa mladih koje je protivdruštveno, odnosno društveno neprihvatljivo ponašanje, tj. kojim se krše pravne ili moralne norme određenog društva i koje kada je društveno vidljivo, izaziva spontano ili organizovano društveno reagovanje u namjeri da se zaštite društvena dobra i vrijednosti, a i sami akteri društvenog ponašanja” (Jašović; 1991: 66).

Maloljetnička delinkvencija postaje veoma ozbiljan sociopatološki fenomen u Crnoj Gori. Trend maloljetničkog kriminaliteta je u stalnom porastu. Prema posljednjim podacima Zavoda za statistiku (Statistički godišnjak za 2009. godinu) u Crnoj Gori postoji 1800 maloljetnih lica sa poremećajem u ponašanju što je srazmjerno visok procenat u odnosu na ukupnu adolescentnu populaciju. U poređenju sa prethodnim godinama taj trend je u porastu. Za 2008. godinu izrečene su 533 mjere socijalne zaštite prema maloljetnim licima. Rezultati istraživanja pokazuju da je obim kriminaliteta maloljetnica mnogo manji od obima kriminaliteta maloljetnika. Kriminalitet maloljetnih lica po svojoj strukturi je imovinski kriminalitet, jer dominiraju krivična djela protiv imovine. Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku od 265 adolescenata (115 maloljetnih delinkvenata i 150 adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja (Vujović, 2007) pokazuju visoku pozitivnu korelaciju između nasilja nad djecom u porodici i delinkventnog ponašanja:

- 80% maloljetnih delinkvenata iz našeg uzorka bili su žrtve nasilja u porodici;
- utvrđena je visoka pozitivna statistička povezanost između fizičkog zlostavljanja od strane oba roditelja i delinkventnog ponašanja u adolescenciji;
- utvrđena je visoka statistički značajna povezanost između zanemarivanja djece od strane oca, naročito kada su u pitanju sinovi i delinkventnog ponašanja u adolescenciji;
- utvrđena je visoka statistički značajna povezanost između emocionalnog zanemarivanja od strane majke i delinkventnog ponašanja u adolescenciji.

Ispitali smo povezanost između pola i fizičkog zlostavljanja djece. Pokazalo se da maloljetni delinkventi značajno češće percipiraju da su u periodu djetinjstva bili fizički zlostavljani od strane roditelja, nego maloljetne prestupnice. Međutim, razlika ne dostiže stepen statističke značajnosti ($\chi^2=2,10$, $df=4$, $p=0,71$) Od ukupno 88 maloljetnih prestupnika 33 (37,5%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva bili veoma često fizički zlostavljani od strane roditelja, 23 (26,1%) često, 9 (10,2%) povremeno, 13 (14,8%) rijetko i 10 (11,4%) nikada. Od ukupno 27 maloljetnih prestupnica 7 (25,9%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva bile veoma često fizički zlostavljane od strane roditelja, 8 (29,6%) često, 1 (3,7%) povremeno, 6 (22,2%) rijetko, 5 (18,5%) nikada (Tabela 10. 1).

Ispitali smo povezanost između strukture porodice i fizičkog zlostavljanja djece u periodu ranog djetinjstva. Pokazalo se da delinkventi iz potpunih porodica znatno češće percipiraju da su u periodu ranog djetinjstva bili fizički zlostavljani od strane roditelja, nego delinkventi iz strukturalno deficijentnih porodica. Razlika ne dostiže stepen statističke značajnosti ($\chi^2=28,94$, $df=20$, $p=0,04$) (Tabela 10. 2). S obzirom na iznijetu konstataciju da najveći broj maloljetnih delinkvenata živi u potpunim porodicama, može se zaključiti da i u potpunim porodicama može doći do

Tabela 10. 1. Pol i fizičko zlostavljanje djece

Pol	Fizičko zlostavljanje djece					Σ
	Veoma često	Često	Povremeno	Rijetko	Nikada	
Muški	26	39	10	10	3	88
	22,60	33,91	8,69	8,69	2,60	
	29,54	44,31	11,36	11,36	3,40	
	78,78	79,59	76,92	76,92	75	
Ženski	7	10	3	6	1	27
	6,08	8,69	2,60	5,21	0,86	
	25	37,03	11,11	22,22	3,70	
	21,21	23,07	37,5	25		
Σ	33 (28,69)*	49 (42,60)	13 (11,30)	16 (13,91)	4 (3,47)	115 (100,00)

(*) – Relativne frekvencije u zagradi, a bez zagrade apsolutne frekvencije

Hi-kvadrat = 2,10 r = 0,09

df = 4

p = 0,71

C = 0,13

V = 0,13

takvih poremećaja bračno-porodičnih odnosa, gdje oba roditelja ne ostvaruju svoju vaspitnu ulogu na zadovoljavajući način. Takvo ponašanje roditelja kod maloljetnika stvara emocionalnu nesigurnost i oneomogućava pozitivnu identifikaciju sa roditeljima. Osjećanje usamljenosti, nesigurnosti, odbačenosti maloljetnici kompenziraju agresivnim ponašanjem i vršenjem krivičnih djela. Ukoliko je jedan od roditelja napustio porodicu, maloljetnici vrše krivična djela da bi privukli pažnju tog roditelja. Od 38 delinkvenata iz nepotpunih porodica njih 28 (73,68%) živi sa majkom i 11 (28,94%) sa ocem. Porodice su najčešće strukturalno deficijentne zbog razvoda braka i smrti jednog roditelja. Od 28 delinkvenata koji žive sa majkom njih 11 je rođeno vanbračno i nemaju utvrđeno očinstvo. Istraživanjem je takođe utvrđeno da maloljetne prestupnice znatno češće nego prestupnici potiču iz nepotpunih porodica i da je mnogo veći procenat vanbračno rođenih prestupnica koje nemaju utvrđeno očinstvo, nego prestupnika tj. 70,5%.

Rezultati istraživanja pokazuju da se u pogledu percipiranog roditeljskog ponašanja na dimenziji zanemarivanja djece od strane oca ispitanici eksperimentalne i kontrolne grupe statistički značajno razlikuju. Razlika je na izuzetno visokom nivou statističke značajnosti ($\chi^2 = 202,41$, $df = 4$, $p = 0,000$) (Tabela 10. 3). Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata, najveći broj njih 81 (70,43%) se u potpunosti slaže sa tvrdnjom da su u periodu djetinjstva bili zanemareni od oca, 19 (16,52%) se uglavnom slaže, 6 (5,21%) djelimično, 9 (7,8%) se uglavnom ne slaže, dok se nijedan ispitanik u potpunosti ne slaže. Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe, najveći broj ispitanika kontrolne grupe i to 121 (80,66%), u potpunosti se ne slaže sa tvrdnjom da su u periodu djetinjstva bili zanemareni od strane oca, 15 (10,00%) se uglavnom ne slaže, 7 (4,88%) neutralno, 2 (1,33%) se uglavnom slaže, dok se 5 (3,33%) u potpunosti slaže.

Maloljetni delikventi značajno češće percipiraju verbalnu agresivnost roditelja, nego ispitanici kontrolne grupe ($\chi^2 = 195,074$, $df = 4$, $p = 0,000$). Od ukupno 115 maloljet-

Tabela 10. 2. Struktura porodice i fizičko zlostavljanje djece

Maloljetnik živi	Fizičko zlostavljanje djece					
	Veoma često	Često	Povremeno	Rijetko	Nikada	Σ
sa oba roditelja	16	29	7	7	1	60 52,17
	13,91	25,21	6,08	6,08	0,86	
	26,66	48,33	11,66	11,66	1,66	
	47,05	56,86	46,66	46,66	33,33	
sa majkom	9	9	4	5	1	28 24,34
	7,82	7,82	3,47	4,34	0,86	
	32,14	32,14	14,28	17,85	3,57	
	26,47	26,47	26,66	38,46	33,33	
sa ocem	4	5	1	-	1	11 9,56
	3,47	4,34	0,86	-	0,86	
	36,36	45,45	9,09	-	9,09	
	11,76	9,80	6,66	-	6,66	
samostalno	1	3	3	-	-	7 6,08
	0,86	2,60	2,60	-	-	
	14,28	42,85	4,85	-	-	
	2,94	5,88	20	-	-	
sa rođacima	1	2	-	1	-	4 3,47
	0,86	1,73	-	0,86	-	
	25	50	-	25	-	
	2,94	3,92	-	2,94	-	
u domu	3	2	-	-	-	5 4,34
	2,60	1,73	-	-	-	
	60	40	-	-	-	
	8,82	3,92	-	-	-	
Σ	34 (29,56)	51 (44,34)	15 (13,04)	13 (11,30)	3 (2,60)	115 (100,00)

Hi-kvadrat = 28,94

p = 0,04

df = 20

C = 0,38

Tabela 10. 3. Zanemarivanje djece od strane oca

Otac se nije bavio mojim vaspitanjem i često je odsustvovao od kuće	Eksperimentalna grupa		Kontrolna grupa		Σ	
	f	%	F	%	f	%
Veoma često	81	70,43	5	3,33	86	32,4
Često	19	16,52	2	1,33	21	7,92
Povremeno	6	5,21	7	4,66	13	4,90
Rijetko	9	7,82	15	10	24	9,05
Nikada	5	4,34	121	80,66	121	45,66
Σ	115	(100,00)	150	(100,00)	265	(100,00)

Hi-kvadrat = 202,41

r = 0,86

df = 4

p = 0,00

C = 0,65

nih delinkvenata njih 24 (20,86%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva veoma često bez razloga bili verbalno kažnjavani od strane roditelja, 50 (43,47%) često, 18 (15,65%) povremeno, 20 (17,39%) rijetko i 3 (2,60%) nikada (Tabela 10. 4). Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe, većina ispitanika kontrolne grupe 76,6% procjenjuje da nikada nijesu bili izloženi verbalnoj agresiji od strane roditelja. Pokazuje se da adolescenti društveno prihvatljivog ponašanja u malom broju slučajeva procjenjuju verbalnu agresivnost roditelja. Nasuprot njima, maloljetni delinkventi procjenjuju izrazitu verbalnu agresivnost roditelja, a svoje odnose sa oba roditelja kao veoma problematične.

Tabela 10. 4. Verbalno kažnjavanje djece od strane oba roditelja

Da li su te roditelji bez razloga verbalno kažnjavali?	Eksperimentalna grupa		Kontrolna grupa		Σ	
	f	%	F	%	f	%
Veoma često	24	20,86			24	9,05
Često	50	43,47			50	18,86
Povremeno	18	15,65	2	1,33	20	7,54
Rijetko	20	17,39	33	22	53	20
Nikada	3	2,60	115	76,6	118	44,52
Σ	115	(100,00)	150	(100,00)	265	(100,00)

Hi-kvadrat = 195,07

r = 0,65

df = 4

p = 0,00

C = 0,65

Analizom dobijenih rezultata ustanovili smo da maloljetni delinkventi iz našeg uzorka značajno češće percipiraju roditelje kao fizički agresivne, emotivno hladne, nego ispitanici kontrolne grupe koji ih doživljavaju kao veoma emotivno tople. Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata njih 33 (28,69%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva bili veoma često fizički zlostavljani od strane oba roditelja, 49 (42,60%) često, 13 (11,30%) povremeno, 16 (13,91%) rijetko i 4 (3,47%) nikada. Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe, najveći broj ispitanika kontrolne grupe i to 104

Tabela 10. 5. Fizičko zlostavljanje djece od strane oba roditelja

Da li su te roditelji fizički zlostavljali?	Eksperimentalna grupa		Kontrolna grupa		Σ	
	f	%	F	%	f	%
Veoma često	33	28,69			33	12,45
Često	49	42,60			49	18,49
Povremeno	13	11,30	8	5,33	21	7,92
Rijetko	16	13,91	38	25,33	54	20,37
Nikada	4	3,47	104	69,33	108	40,75
Σ	115	(100,00)	150	(100,00)	265	100,00

Hi-kvadrat = 183,32

r = 0,81

df = 4

p = 0,00

C = 0,63

(69,33%) procjenjuje da nikada nijesu bili fizički zlostavljani od strane roditelja, 38 (25,33%) rijetko i 8 (5,33%) povremeno. Razlike među grupama su na izuzetno visokom nivou statističke značajnosti ($\chi^2=6,31$, $df=4$, $p=0,000$) (Tabela 10. 5).

10. 5. EPIDEMIOLOŠKA SLIKA SAMOUBISTAVA U CRNOJ GORI

Ekonomska nestabilnost, povećanje jaza između sve većih aspiracija ka materijalnim vrijednostima i nemogućnosti ostvarivanja tih vrijednosti, porodični slom, porast nasilja i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci dovodi do porasta broja suicida u Crnoj Gori. Usamljenost, egzistencijalna praznina, potiskivanje emocionalnih doživljavanja koje diktira savremeni način života, stvaraju pogodno tlo za nastanak ove sociopatološke pojave. U Crnoj Gori u posljednjih 10 godina broj samoubistava je porastao skoro 2 puta. U obdukcionom materijalu Odjeljenja za sudsku medicinu kliničkog centra Crne Gore za period od 2000. do 2007. zabilježeno je 827 slučajeva suicida od 26% od ukupnog broja obdukovanih. Žene najčešće koriste vješanje kao način izvršenja samoubistva, a starosno doba između 40–50 godina je statistički gledano najkritičnija za žene, samoubice. Muškarci koriste najčešće vatreno oružje kao način izvršenja samoubistva, a najkritičniji godine za samoubistvo su u trećoj deceniji. Karakteristično je da žene 3 puta više pokušavaju suicid od muškaraca, a muškarci izvršavaju suicid 4 puta češće od žena. Evidentno je da muškarci teže podnose životne probleme i lakše se odlučuju na suicid. Istraživanja pokazuju da od ukupnog broja samoubistava samo četvrtinu čine duševni bolesnici.

Uočljiv je i porast broja adolescenata sa suicidalnim namjerama. U periodu od 2003. do 2008. godine u Crnoj Gori procenat mladih starosnog doba od 10 do 15 godina koji su počinili samoubistvo bio je 8% od ukupnog broja izvršenih suicida za taj period. Nije registrovan način izvršenja samoubistva kod mladih. Suicidalno ponašanje mladih nije odgovor na samo jedan događaj. U njemu se prepoznaju znaci dugotrajne i intenzivne patnje. Suicidalna poruka ima oblik apela i kazne upućene roditeljima. U tim porodicama su prisutni problemi koji dugo traju i koji se ne rješavaju, već samo usložnjavaju i eskaliraju i koji se manifestuju u stalnim konfliktima na relaciji roditelj – adolescent. Roditelji ne prepoznaju suicidalno ponašanje adolescenta, reaguju na njega indiferentno, prekidaju liječenje protivno savjetu ljekara. Očekivana, normalna razvojna kriza perioda adolescencije (kriza identiteta) koja se završava izgradnjom i učvršćivanjem identiteta, u našim uslovima usložnjava se krizom samog društva. Adolescenti kojima nedostaju unutrašnje porodične strategije za prevazilaženje te krize su pod najvećim rizikom za ispoljavanje ovakvog sociopatološkog ponašanja.

10. 6. EPIDEMIOLOŠKA SLIKA UPOTREBE, ZLOUPOTREBE I ZAVISNOSTI OD PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U CRNOJ GORI

Sve vidljiviji oblik socijalne patologije, kada je o mladima riječ, jeste i porast širenja socijalne upotrebe i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Narkomanija kao

bolest u savremenom društvu nije više nesrećan individualan slučaj, već sociopatološka pojava i svojevrsan oblik otuđenja mladog čovjeka iz društvene zajednice. Kao simptom krize modernog društva, ova pojava je epidemijskog karaktera. Ona narušava zdravlje velikog broja mladih ljudi u najosjetljivijoj fazi njihovog individualnog razvoja. Rezultati mnogih istraživanja kod nas pokazuju da je interesovanje mladih za drogu u stalnom porastu. Broj užiivalaca droge svakodnevno raste, a starosna granica se pomjera naniže. Kada je u pitanju prvi kontakt sa drogom starosna granica se spustila prema starijem osnovnoškolskom uzrastu. Istraživanje Centra za izdavačku djelatnost 2002. pokazalo je da drogu povremeno uzima 5% populacije uzrasta 11–18 godina i 6% uzrasta od 19 do 30 godina. Istraživanje Instituta za javno zdravlje Crne Gore (2002. godina) koje je sprovedeno u okviru projekta „Brza procjena i odgovor – RAR”, u Podgorici i Baru, među mladima od 15 do 25 godina, identifikovalo je grupe u povećanom riziku, među kojima je: 17,1%, odnosno 20,3% probalo droge, 14,5%, odnosno 15,5% i dalje povremeno ili stalno koristi drogu.

U Crnoj Gori je od 2005. do 2008. godine umrlo 20 narkomana. Prema podacima Instituta za javno zdravlje u trogodišnjem periodu život je predoziranjem okončalo 18 muškaraca i 2 žene, starosti od 17 do 44 godine. U 19 slučajeva, predoziranje je uzrokovano upotrebom heroina, a u jednom kombinacijom heroina i kokaina. Prema statistici Instituta, od 2003. do 2008. godine bolničkom tretmanu bila su podvrgnuta 994 pacijenta, dok je od 2003. do 2007. godine vanbolnični tretman imalo 1.716 korisnika psihoaktivnih supstanci. U 2003. godini bolnički je liječeno 86 pacijenata, 77 muškaraca i 9 žena, u 2004. godini 109 (101 muškarac i 8 žena) 2005. 145 pacijenata, među kojima 137 muškaraca i 8 žena, 2006. 252 pacijenta (232 muškaraca i 20 žena) u 2007. 204 (188 muškaraca i 16 žena) i u 2008. godini 198 pacijenata (176 muškaraca i 22 žene). Što se tiče vanbolničkih službi za tretman, dostupni podaci pokazuju da je u 2003. godini bilo 219 pacijenata, u 2004. 453, u 2005. 371, 2006. 274, a u 2007. godini 399 pacijenata.

Podaci istraživanja Instituta za javno zdravlje Crne Gore (Evropsko istraživanje o upotrebi duvana, alkohola i droga među učenicima Mugoša, Đurišić, Golubović, 2008) koje je sprovedeno među šesnaestogodišnjacima, učenicima prvih razreda srednjih škola, pokazuju da je 8% đaka uzimalo trankvilizere ili sedative po savjetu doktora, dok je većina njih prvo iskustvo sa ovim medikamentima imala sa 15 godina. 3% učenika su pili alkohol u kombinaciji sa tabletama, među kojima je većina ovu psihoaktivnu kombinaciju probala sa 15 godina. 4% učenika probali su inhalante makar jednom u životu. 4% učenika priznalo je da su koristili marihuanu-hašiš bar jednom u životu. Najveći broj njih je kanabis probao u petnaestoj godini života. 1% učenika je koristio ekstazi tokom posljednjih godinu. 1% učenika potvrdilo je da su koristili amfetamine nekada u životu, a većina ih je to prvi put uradila od 14 godina.

Procjena prevalence bilo kog segmenta zdravstvenog stanja u populaciji zahtijeva primjenu strogo standardizovanih naučnih metodologija i istraživanja. Nije naučno utemeljeno donositi bilo kakve procjene broja korisnika droga u opštoj populaciji, dok se ne sprovede upravo takvo istraživanje, koje kod nas do sada nije urađeno.

Njegovo sprovođenje je planirano „Nacionalnim strateškim odgovorom na droge 2008–2012”. Kao i u ostalim zemljama, tačan broj narkomana u Crnoj Gori je teško utvrditi, pored ostalog i usljed nepostojanja njihove obavezne registracije. Na osnovu evidencije o pregledima i liječenjima ne mogu se dobiti realni podaci zbog nemogućnosti da se iz izvještaja odredi da li se odnose na jednu ili više osoba.

10. 7. DRUŠTVENI KONTEKST KRIZE OBRAZOVNOG SISTEMA I OBLICI ŠKOLSKOG NASILJA

Nasilje u školama postaje sve učestalije i dobija sve teže oblike u crnogorskom društvu. Različiti oblici školskog nasilja se sve više tretiraju u sociološkoj literaturi kao proizvod društvene krize u cjelini. Škola i obrazovne institucije su dio društvenog sistema. Ono što se dešava u društvu direktno ili indirektno utiče na organizaciju i život u školi. Prilikom proučavanja školskog nasilja mora se uzeti u obzir društveni kontekst, jer nasilje nije apstraktan fenomen. Nasilje u školama ne pokazuje da je u pitanju samo kriza škole već i gubljenje identiteta škole, nastavnika (gubitak kvaliteta nastavnika) i njihove profesije, ali i identiteta učenika. Koliko god nasilje u školama izgleda kao izolovan unutrašnji problem škole, sve zaoštreniji oblici nasilja u školama su ipak usko povezani sa oblicima i uzrocima nasilja u porodici, u grupi vršnjaka, u okruženju škole i društvu u cjelini. Egzogeni oblici nasilja u školama koji proizilaze iz društvenog konteksta mogu se posmatrati na nekoliko nivoa:

1. aktuelni kontekst crnogorskog društva u dužem periodu tranzicije, zaoštrena socijalna dimenzija, (enormno raslojavanje, visoke stope nezaposlenosti, urušavanje vrijednosnog sistema tokom još uvijek nezavršenog perioda tranzicije, dok se novi nije oformio, nepoštovanje moralnih principa;

2. globalni nivo koji proizilazi iz procesa globalizacije;

3. institucionalni nivo mas-medijskog konteksta (naročito televizija, internet, mobilna telefonija) preko kojih se često prikazuju slike i scene nasilja.

Nasilje u školama izraz je nasilja u porodici, nasilja na radnom mjestu, nasilja u institucijama, nasilja u socijalnoj sredini. Svi oblici nasilja podstiču se smanjenjem životnog standarda. Stopa siromaštva iznosila je 2007. godine 32. U periodu tranzicije primijenjen je model privatizacije, koji je doveo do otpuštanja velikog broja radnika u industrijskom sektoru, čime se stvara socijalna nesigurnost kod većine stanovništva. Partokratski režim koji čine partijske elite sve više kontroliše obrazovne institucije, naročito u osnovnom i srednjem obrazovanju. Partokratski režim uspostavlja kontrolu nad školama, na taj način ne vodeći računa o kompetitivnosti i stručnosti direktora ne samo kao nastavnika nego i kao organizatora i predvodnika u rješavanju problema učenika i škole u cjelini. Mas-mediji, posebno televizija, internet, video-igrice upotpunjuju društveni kontekst i podstiču i šire određene oblike nasilja među učenicima. Djeca i učenici lako postaju predmet manipulacije za stručnjake koji kreiraju medijski sadržaj. Potiskuje se porodica u kojoj dolazi do razmjene kulturnih tekovina među generacijama. Izvor nasilja kod učenika postaju i internet, kompjuterske igrice, mobilna telefonija preko kojih se prenose zastrašujuće poruke,

pornografija. Razvila se grana tržišne proizvodnje koja pojedincima donosi veliki profit, ali i probleme učenicima, roditeljima, lokalnoj zajednici i društvu u cjelini.

Ovo je pokazatelj da se u savremenom crnogorskom društvu velikom brzinom širi globalna tehnologija. Sve učestalija izloženost učenika ovakvom obliku nasilja povećava rizik da se nasilje sa slika i nasilje u stvarnosti (virtuelno i realno) ne razlikuje.

10. 8. EPIDEMIOLOŠKA SLIKA RASPROSTRANJENOSTI NASILJA U ŠKOLAMA U CRNOJ GORI

Koliko je nasilje rasprostranjeno u školama pokazuju rezultati istraživanja koje je sprovedeno u okviru institucije Zaštitnika ljudskih prava tokom 2009. u 12 osnovnih škola u Crnoj Gori. Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 1200 ispitanika iz svih regija Crne Gore, uzrasta od 10 do 16 godina. U najvećem broju slučajeva 823 djece, tj. 86% prepoznaje kao dominantan oblik nasilja fizičko zlostavljanje. Na drugom mjestu 699, tj. 58,25% djece kao oblik nasilja prisutan u školi prepoznaju emocionalno nasilje koje se ispoljava kroz nazivanje pogrđnim imenima, ruganje, omalovažavanje. Najmanji broj djece 374, tj. 31,16% kao oblik nasilja identifikuje zanemarivanje i nebrigu. Rezultati istraživanja nam ukazuju na veliku zastupljenost emocionalnog zlostavljanja koje je naročito prisutno među djecom osnovnoškolskog uzrasta. Ovaj oblik nasilja ima za cilj prouzrokovanje stida, tuge ili osjećaja manje vrijednosti kod žrtava. Na osnovu dobijenih podataka, zaključujemo da je svako drugo dijete bilo izloženo ovom obliku nasilja.

U istraživanju koje je sprovedeno u partnerstvu Unicefa, Ministarstva za prosvjetu i nauku Crne Gore i CRNVO (Centra za razvoj nevladinih organizacija) u Crnoj Gori 2006. godine u okviru projekta „Škola bez nasilja” anketirano je 1882 učenika od drugog do osmog razreda iz 5 škola. Oko 52% djece je izjavilo da je imalo iskustvo vršnjačkog nasilja. Oko 51% djece je izjavilo da je imalo iskustvo nasilja od djece istog starosnog doba i to iz svog odjeljenja. Oko 45% učenika iz obje škole procjenjuju da bi se moglo pridružiti nasilnom ponašanju prema učenicima koji im se ne dopadaju. Spremnost da pomogne drugom učeniku koji je žrtva nasilja pokazalo je 25% učenika obje škole. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja bili su emocionalno zlostavljanje (45%) i socijalna izolacija (32,6%). Na pitanje da li roditelji prijavljuju nasilje od 67% ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje iz obje škole, 23% je odgovorilo da su njihovi roditelji prijavili nasilje.

10. 9. MJERE PREVENCIJE I SUZBIJANJA SOCIOPATOLOŠKIH POJAVA

Interesovanje naučne i stručne javnosti bi trebalo da bude usmjereno na sagledavanje pravih razmjera ovih pojava, kako bi se primijenile odgovarajuće mjere suzbijanja i prevencije. Evidencije o ovim pojavama vode odvojeno razni organi i službe (policija, tužilaštvo, sudovi, centri za socijalni rad, zavodi za statistiku). Sve ove evidencije nijesu potpune i međusobno saglasne. Nedostatak jedinstvenog praćenja sociopatoloških pojava otežava sagledavanje i pouzdano utvrđivanje njihovog obima.

Jedinstveno praćenje epidemiološke slike je neophodno, kako za potrebe stvaranja kvalitetnih i efikasnih programa prevencije tako i za uticaje na izmjene na zakonodavnom planu. Pristup smanjenju sociopatoloških pojava zahtijeva i analizu njihovih uzroka i motiva na osnovu čega treba stvarati sveobuhvatnu strategiju i program za borbu protiv posljedica, ali i za prevenciju na svim nivoima društvene organizacije. U Crnoj Gori ne postoje naučnoempirijska istraživanja na bazi čijih rezultata možemo ukazati na vrijednosne prioritete omladine savremenog crnogorskog društva i na bazi toga ukazati na karakter i smjer društvenih promjena sa aksiološkog stanovišta. Zadatak nauke i naučnih institucija je da putem naučnoempirijskih istraživanja identifikuje etiološke faktore rizika transformacije vrijednosti kod mladih, analizira njihovu suštinu i na bazi toga anticipira posljedice za dalji progresivan razvoj. Naučnoempirijska istraživanja bila bi čvrsto teorijsko-metodološki zasnovana.

Potrebno je osmišljavati različite programe prevencije koji bi bili usmjereni na rizične porodice i kojima bi se pomoglo rizičnim porodicama u rješavanju njihovih problema, osiguravanju uslova za normalan razvoj djece i spriječilo pojavljivanje nastanka poremećaja u ponašanju mladih. Angažovanje svih ovih društvenih subjekata i njihovo preventivno djelovanje može imati uspjeha ukoliko se ovi složeni društveni fenomeni izuče sa stanovišta cjeline društvenih okolnosti koji ih bitno determinišu. Preventivni programi bi trebalo da obuhvate i rad na restituisanju modela ponašanja koji podrazumijevaju nasilje, restituisanju vrijednosti i načina zadovoljenja potreba. Potrebe za slobodom, pripadanjem, moći mogu biti zadovoljene u okviru dugačijih modela ponašanja.

10. 10. ZAKLJUČAK

Svaka od prisutnih sociopatoloških pojava u crnogorskom društvu je kompleksan društveni fenomen. Svaka od ovih pojava koegzistira sa nizom drugih pojava i nije rezultat djelovanja jednog etiološkog faktora. One su posljedica djelovanja više međusobno povezanih faktora koji su u interakciji. Dosadašnja saznanja nam ukazuju da u Crnoj Gori ne postoji detaljna sociološka studija koja bi sistematski identifikovala i analizirala faktore rizika za nastanak ovih pojava. Osnovni cilj istraživačke studije bio bi sagledavanje uticaja faktora rizika na nastanak sociopatoloških pojava. Ovaj cilj bio se operacionalizovao kroz sljedeće istraživačke zadatke: identifikovanje faktora rizika na ličnom planu, na porodičnom planu i sredinskih faktora. Identifikacija i deskripcija ovih faktora pružila bi osnovu za naučno utemeljenje strategije i programa prevencije i zaštite na svim nivoima društvene organizacije. Neophodno je uraditi sveobuhvatnu strategiju na nacionalnom nivou (uključujući sve nivoe, od individue, grupe vršnjaka, porodice, škole, pa do obrazovnog sistema) inspirisanu ekonomskim, socijalnim, političko-demografskim razvojem i etničkom tolerancijom, što može biti preduslov uspješne prevencije. Za pripremu ovakve strategije od posebnog značaja bi bila iskustva, programi i modeli drugih zemalja, naročito članica Evropske unije.

LITERATURA

- [1] Ajduković, M.; Pavleković, G.: *Nasilje nad ženom u porodici*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb 2000.
- [2] Debarbieux, E., Blaza, C. And Vidal, D.: *Tackling violence in school – A report From France in P. K. Smith (ed.): Violence in: Schools: The response in Europe*, 17–32, London and New York: Routledge Falmer, 2003.
- [3] Gašić-Pavišić, S.: *Nasilje nad decom u školi i funkcija obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti djece od nasilja*, u: Milosavljević, M. (red.), *Nasilje nad decom*, Fakultet političkih nauka, Beograd 1998.
- [4] Đukanović, B., Bukelić, J., Dimitrijević, I., Stojović, Z., Knežević, J. – Tasić, Bešić, M.: *Iluzija stvarnosti*, CID, Podgorica 2001.
- [5] Hrnčić, J.: *Delinkvent ili pacijent*, Zadužbina Andrejević, Beograd 1999.
- [6] Institut za javno zdravlje Crne Gore: *Statistički godišnjak 2007 o zdravlju stanovništva i zdravstvenoj zaštiti u Crnoj Gori*, Pobjeda, Podgorica 2009.
- [7] Jašović, Ž.: *Kriminologija maloljetničke delinkvencije*, Naučna knjiga, Beograd 1991.
- [8] Milosavljević, M.: *Nasilje nad decom*, Fakultet političkih nauka, Beograd 1998.
- [9] Singer M. i Mikšaj – Todorović, Lj.: *Delinkvencija mladih*, Globus, Zagreb 1989.
- [10] Milić, A.: *Sociologija porodice*, Čigoja štampa, Beograd 2001.
- [11] Milić, A.: *Žene, politika, porodica*, Čip štampa, Beograd 1994.
- [12] *Maloljetnici i oružje u Crnoj Gori*, Stavovi djece i roditelja prema oružju, participativno, istraživanje, SEESA, South Eastern and Eastern Europe Clearinghouse for the Control of small Arms of light Weapons, 2006.
- [13] Mil, Dž. S.: *Podređenost žena*, Naklada, Jesenski i Turk, Zagreb 2000.
- [14] Mugoša, Đurišić, Golubović: *Evropsko istraživanje o upotrebi duvana, alkohola i droga među učenicima*, Espad (The European School Survey Project, on Alcohol and Other Drugs), Institut za javno zdravlje Crne Gore, 2008.
- [15] Larry Siegel, Joseph Sena, *Juvenile Delinquency: Theory, Practice, Law*, Seventh Edition, National Center for Juvenile Justice, Washington 2000.
- [16] Radulović, J.: *Nasilje u porodici*, SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, Podgorica 2003.
- [17] Špadijer-Džinić, J.: *Socijalna patologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.
- [18] Vukićević, S.: *Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora*, Sociološka Luča, godina II, br. 1, Nikšić 2008.
- [19] Vukićević, S.: *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Centralna narodna biblioteka, Cetinje 2003.
- [20] Vulić-Prtorić, A.: *Depresivnost u djece i adolescenata*, Slap Jastebarsko, Zagreb 2003.
- [21] Vulić-Prtorić, A.: *Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata*, *Suvremena psihologija*, 5, 1, 3, 2002.
- [22] Vujović, T.: *Uticaj roditeljskog zlostavljanja i zanemarivanja djece na javljanje delinkventnog ponašanja*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore, 2006.
- [23] Vujović, T.: *Narcizam-psihosocijalni i psihopatološki fenomen*, *Sociološka luča* godina, II, br. 2. 2008.
- [24] Vujović, T.: *Od žrtve do delinkventa*, Institut za sociologiju, Filozofski fakultet, Nikšić 2009.

